

Eloquence and the Pillar of Poetry: Theories Confronting Linguistic and Cultural Changes

Mahmood Fotoohi¹

Abstract

This article evaluates the possibility of theorising “poetry as a foundational pillar” – Amoud al-Shear – in accordance with Arabic rhetoric and literary criticism. This metaphorical name regards poetry as a pillar of literature and culture. Arabic scholars consider Amoud al-Shear as a theory which supposes poetry as a foundational pillar of language, literature, and culture. This study aims to answer the following questions: does Amoud al-Shear have the characteristics and functions of a literary theory? What are its intellectual and cultural origins? And what impact did it leave on the corpus of Arabic language and literature? In order to analyse the theorisation of Amoud al-Shear, the study employs six assessment criteria of theory and examines its credibility and efficiency in light of historical evidence. This study relates the theory of eloquence in the Persian language to the Amoud al-Shear theory.

Keywords: Literary Theory, Theory Criteria, Comprehensive Theory, Rhetoric, Amoud al-Shear, and Eloquence

Extended Abstract

1. Introduction

This article investigates the possibility of theorising “Amud al-Shear” – or the pillar of poetry – as a literary and cultural theory. It examines this issue in light of the criteria and the six principles of theory. One can classify the contents of Islamic rhetoric and Arabic literary criticism in three major categories: rhetorical features of speech, rhetorical contemplations, and reference theories. Various literary theories, such as word-order theory (inimitability of the Quran) and “the pillar of poetry,” have been proposed in the history of Iranian and Islamic rhetoric. The question is whether these conceptualisations possess the characteristics of a theory. To answer this question, the author investigates the possibility of theorising “Amud al-Shear” in light of the criteria

1. Professor in Persian Language and Literature, Ferdowsi University, Mashhad, Iran.
(Corresponding Author: fotoohirud@gmail.com)

of a theory. The “Amud al-Shear” concept is associated with the study of poetry and its various elements, including structure, meaning, and aesthetics.

2. Methodology

The research is a case study which uses a speculative analytical method. Such a methodology is not based on mere information and citations but concentrates on a methodical contemplation and systematic development of the data provided by the corpora.

3. Theoretical Framework

The theoretical framework of the research is in accordance with the author's elaboration and investigation of the criteria and the six principles of a theory. As such, there is no formulated or already known theory to be utilised in the article.

4. Discussion and Analysis

To answer the above-mentioned questions, this study employs the criteria for evaluating a theory. The evaluation, critique, or refutation of a theory is based on six criteria and is discussed as follows:

4.1 Explanatory

A theory should provide a clear, precise, and transparent description of its subject. “Amud al-Shear” has brilliantly explained the state of Arabic poetry until the third century. This theory sought to protect Arabic poetry (eloquence) from the onslaught of numerous Arabic dialects which entered the Islamic world and aimed to create an understandable poetry that is eloquent, fluent, proportionate, harmonious, and rich in meaning for people all over the Islamic world, from Transoxiana to Egypt.

4.2 Dialectical Approach

A dialectical approach sets these theories apart from other rival theories. The idea of "the pillar of poetry" emerged from the conflict between ancient poets and neoclassicists in Arabic poetry during the third century A. H. (Abbasid era). At that time, new Muslim nations and tribes entered Arab civilisation, and new Arabic poetry moved towards modernisation. As a result, poets distanced themselves from the ancient Arabic discourse and the atmosphere of the desert.

4.3 Durability and Consistency

The conceptualisation of “Amud al-Shear” established a solid framework for Arabic literature such as morphology, grammar, rhetoric, literary criticism, and Arabic literary history, and has also organised and led the creation of poetry and the understanding of Arabic literature for centuries throughout the Islamic

world. This concept has retained its effects on Arabic literature, even ten centuries after the death of its founder, Mazrouqi Isfahani.

4.4 The Scope of the Subject

The scope of the application and impact of "the pillar of poetry" does not cover modern and contemporary Arabic poetry, nor is there any mention of this theory in the history of world literature and literary criticism in relation to other languages and nations. However, the theory of eloquence in Persian literature has a close relationship with the concept of "Amud al-Shear," and the roots of the theory of eloquence in Persian literature can be traced in Arabic rhetoric and literary criticism.

4.5 Prediction

The "Amud al-Shear" theory predicted that the Arabic language and literary taste would transform due to the linguistic and cultural interconnectedness of various Muslims who wrote poems in Arabic. The change in language and taste threatened the foundation of the system of thought, knowledge, and language. This prediction was relatively accurate.

4.6 Problem-solving

A theory should solve the problem of its subject, which in this case was chaos, fragmentation, and variation of literary tradition and the distortion of Arabic language. The concept of "Amud al-Shear" could safeguard the foundation of Arabic culture, namely poetry, which was called "Diwan al-Arab," for twelve centuries (until modern times) and provide a solution for slowing down the distortion and rapid changes in Arabic language and culture by returning to the original form of poetry, clarity, and elegance. Although it was an effective solution for a long time, it could not withstand modernisation.

4.7 Impartiality

A credible theory is the result of impartial observation and contemplation. However, "Amud al-Shear" is not impartial; it is a prescriptive theory. It was established to monitor, protect, and improve Arabic poetry. This theory prevented the entry of foreign vocabulary.

4.8 Origins of the Pillar of Poetry

First theorised in the fourth century in central Iran, the pillar of poetry became favoured in Iranian courts such as those in Isfahan, Rey, Nishabur, and Shiraz. About ten Iranian scholars played a significant role in the formation and popularity of the "Amud al-Shear" theory. The purpose of the theory, which was protecting the principles of Arabic poetry, also continued in Persian literature through Persian eloquence theory. Persian poets investigated all the principles of "the pillar of poetry" theory. For eleven centuries, Persian verse and prose – the language of the courts and the Persian standard language – protected a cultural and aesthetic system called "the old poetry system,"

which rose to prominence by a Persian literary movement called "the return" in the 19th century. At the beginning of the 20th century, under the Reza Shah regime, the theory became anthologised and played a significant role in promoting cultural achievements and refining the Persian language by the first academics of Persian literature. The Persian language and literature education system still borrows its models and principles from the foundations of the theory of eloquence and the pillar of poetry.

5. Conclusion

The theory of "the pillar of poetry" is believed to have several characteristic features, some of which are new lines of thought, impartiality, and universality. However, this article seriously doubts the universality of this theory since it played no role in creating literary tendencies and the modernisation of Persian and Arabic civilisations. It has not opened up much new ground for literature and literary thought. However, it has been employed in preserving literary and cultural traditions. The rather impartial theory of "Amud al-Shear" was designed to prove the miraculous nature of the Quran. The theory also defended the classical Arabic and Persian poetic structures and prevented drastic changes in the language and taste of Arabic and Persian speakers. Furthermore, it played a significant role in preserving the Islamic tradition and the continuity of Arabic and Persian literatures. Although it has some limitations and has not contributed to creativity and innovation in literature, it has been successful in preserving the classical structures of Arabic and Persian literatures, and the fact that Arabic and Persian texts from centuries ago are still understandable today is a testament to its success.

Select Bibliography

- Al-Amidi, A. 1994. *The Balance Between the Poetry of Abu Tammam and Al-Buhtori*. Ahmed Saqr (ed.). Chinquetti, Mauritania: Al-Khanji Library. 1st ed.
- Abbas, I. 1983. *History of literary criticism among the Arabs*. Beirut: House of Culture. 4th ed.
- Al-Jurjani, A. 1992. *Evidence of Miracles in the Science of Meanings*. Mahmoud, M-Shaker (ed.). Cairo: Al Madani Press. 3rd ed.
- Al-Marzouqi, A. 1978. *Introduction to the Commentary on Diwan Al-Hamsa by Abu Tammam*. Muhammad, A. (ed.). Tunisia: Arabic Book House. 2nd ed.
- Al-Qayrawani, A. 1979. *The Fun in Writing Poetry*. Muhammad, S. (ed.). Alexandria, Egypt: Manshat al-Ma'arif.
- Stocklova, T. 2013. "Theory has no Big Others in Science and Technology Studies (STS)" in *What Is Theory?: Answers from the Social and Cultural Sciences*. Hervé, C. (ed.). Copenhagen Business School Press DK.

Wiarda, J. 2010. *Grand Theories and Ideologies in the Social Sciences*. New York: Palgrave Macmillan. <https://doi.org/10.1057/9780230112612>

How to cite:

Fotoohi, M. 2023. "Eloquence and the Pillar of Poetry: Theories Confronting Linguistic and Cultural Changes", *Naqd va Nazaryeh Adabi*, 15(1):103-125. DOI:10.22124/naqd.2023.25077.2488

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Naqd va Nazaryeh Adabi (Literary Theory and Criticism)*.

This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

فصاحت و عمود الشعر نظریه‌هایی در برابر دیگر گونی زبان و فرهنگ

محمود فتوحی رودمعجنی^۱

چکیده

این مقاله مفهوم عمود الشعر را به مثابه نظریه‌ای در نقد ادبی و بلاغت عربی به مطالعه می‌گیرد. این نامگذاری استعاری، شعر را چونان ستون برای ادب و فرهنگ می‌شمارد. بسیاری از محققان ادبیات عرب، عمود الشعر و فصاحت را نظریه ادبی می‌دانند. مقاله به این پرسش پاسخ می‌دهد که آیا عمود الشعر اوصاف و کارکردهای یک نظریه ادبی را دارد؟ خاستگاه فکری و فرهنگی آن چه بود؟ و چه تأثیری در تاریخ زبان و ادبیات عرب بر جای گذاشت؟ و چه نسبتی با فصاحت دارد؟ مقاله برای سنجش مسئله عمود الشعر، شش معیار ارزیابی یک نظریه را به کار بسته و با استناد به شواهد تاریخی میزان اعتبار و توفیق آن را بررسی می‌کند. به باور نگارنده، نظریه فصاحت در زبان فارسی همتای نظریه عمود الشعر است و این دو بر آمده از دل یکدیگرند؛ چراکه هر دو موضوع و رویکرد و نقش مشابهی در زبان عربی و فارسی داشته‌اند.

واژگان کلیدی: نظریه ادبی، معیارهای نظریه، نظریه مرجع، بلاغت، عمود الشعر، فصاحت.

* fotoohirud@gmail.com

۱. استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

۱- طرح مسأله و پرسش

در میراث بلاغت و نقد الشعر ایرانی-اسلامی، نظریه‌های خرد و گاه جامعی هست که بر فهم ما از ادبیات گذشته یا اکنون تأثیرگذار است. منظور همان بخش‌هایی از معرفت ادبی گذشتگان ماست که گاه می‌تواند ادبیات را (از قدیم تا زمان حال) به شکلی برای امروزیان توصیف کند و سرشت آن را براساس معیارهایی توضیح دهد؛ یا برای نحوه تعامل ما با ادبیات قدیم یا جدید، چارچوب‌های مفهومی خاصی بسازد؛ و درنهایت بسان یک نظریه برای فهم و تفسیر و سنجش آثار ادبی قدیم یا جدید، راهبردی ارائه کند. یکی از آنها مسئله عمود الشعر است که در تاریخ ادب عربی است طی دو قرن چهارم و پنجم شکل گرفت و موافقان و مخالفان بسیار داشت و تأثیراتش تا امروز در ادبیات عربی و فارسی باقی است.

این جستار براساس معیارهای یک نظریه می‌کوشد تا قضیه عمود الشعر را در مقام یک نظریه ادبی - فرهنگی بازآزمایی کند و آن را از منشور اصول ششگانه یک نظریه بگذراند. پرسش‌های مقاله از این قرار است:

- ۱- آیا عمود الشعر ویژگی‌های یک نظریه را دارد یا نه؟
- ۲- اگر نظریه است چه چارچوب مفهومی خاصی پیش روی ما می‌گذارد؟
- ۳- برای فهم، تفسیر یا سنجش آثار ادبی قدیم یا جدید، چه راهبردی ارائه می‌دهد؟
- ۴- خاستگاه فکری و فرهنگی آن چیست؟
- ۵- چه تأثیری در تاریخ ادبیات و فرهنگ داشته است؟

۲- نظره و نظریه در میراث بلاغی

به‌طور کلی محتوای میراث بلاغی و نقدالشعر ما را در سه مقوله (مفهوم) عمده می‌توان رده‌بندی کرد:

- ۱-۲- آرایه‌های بلاغی: تقریباً یک‌هزار و صد صنعت بلاغی^(۱) در فرهنگنامه‌های بلاغی اسلامی فهرست شده است^(۲) که همگی شگرد، تمهید، ترفند، تکنیک و در یک کلام ابزارهای بیان و اندیشیدن هستند و شاعران و نویسندگان برای انتقال معنا، ایجاد تأثیر عاطفی، ترغیب، جلب توجه و ایجاد ادبیت به کار بسته‌اند و بلاغیان و منتقدان هم برای کشف ادبیت و معانی سخن ایشان.

۲-۲- تأملات خرد: دسته دوم تأملات و کشف و شهودهای منفرد بلاغیان و منتقدان است. پیرامون بسیاری از مفاهیم و مسائل بلاغت و شعر و نثر، آراء و نظرات خرد و منفرد وجود دارد، که نمی‌شود آنها را نظریه (تئوری) بلاغی شمرد. مثلاً درباره استعاره کسی یک ایده خرد، یک نظر منفرد جزئی گذرا بیان کرده که به لحاظ معرفتی موجه و مقبول هم هست، اما پیرامون آن گفتگو و مباحثه (دیالوگ) چندانی صورت نگرفته است. این ایده‌های منفرد را «نگره» یا نظریه^(۳) می‌توان تعبیر کرد. در مطاوی میراث ادبی قدما از این اندیشه‌های منفرد (نگره) زیاد است؛ مثلاً ایده «المعانی مطروحة فی الطریق» از جاحظ، و جرجانی (عباس، ۱۹۸۳: ۴۳۰)، تناسی تشبیه (جرجانی در اسرار البلاغه)، مجاز مرکب بالاستعاره (خطیب قزوینی در الايضاح). شجاعه العربیه (ابن جنی در الخصائص).

این احکام و ایده‌های منفرد -بهتر است بگوییم این تأملات- به تنهایی نظریه نیستند ولی ممکن است بخشی از یک نظریه را بسازند. برخی از آنها نیز تا رسیدن به مرتبه نظریه، باید دست کم سه مرحله را بپیمایند. هر ایده‌ای آن گاه به نظریه بدل می‌شود که:

۱- موضوعش را دقیق توصیف و تبیین کند.

۲- وضعیتی درباب موضوع خود پیش‌بینی کند.

۳- راه‌حلی برای بحران مرتبط با آن وضعیت بدهد.

یک نگره بلاغی آنگاه که از کتم مکاشفه به در آید و به میدان عمل بیاید؛ روایی و اعتبارش با اسناد و شواهد و آمارها سنجیده شود و سه ویژگی فوق‌الذکر را حاصل کند و نهایتاً قدرت اقناع داشته باشد البته که شأن یک نظریه را خواهد داشت.

آن نگره‌ها و تأملات خرد عمدتاً theory نیستند، بلکه ممکن است theorem باشند، تئورم یک حکم یا گزاره کلی است که به‌خودی‌خود آشکار نیست اما با استدلال قابل اثبات است. چیزی از سنخ فرضیه^۱ که هنوز آزموده و اثبات نشده است. بسیاری از احکام کلی و گذرا که استادان و محققان ادبیات فارسی امروز ما طرح می‌کنند نیز در شمار فرضیه‌های ناآزموده و نگره‌های ادبی است و نه نظریه.

۲-۳- نظریه مرجع^(۴): در میراث بلاغی ایران و اسلام، مسائل کلان و مفاهیم پرمناقشه‌ای است که موضوع مناقشات و جدال‌های پردامنه ادبی و فرهنگی بوده‌اند. محققان و مورخان

تاریخ نقد ادبی معاصر عرب برخی از این مسائل را از حد نگره و نظره فراتر می‌دانند و آنها را با اصطلاح «نظریه» وصف می‌کنند از جمله:

۱- نظریهٔ اغراق (صدق و کذب) تخییل همان کذب است/ احسن الشعر اکذبه/ اصدقه/ اقصده.

۲- فکرة الطبقات الشعراء (الجُمحی)

۳- نظریهٔ بیئه و غریزه و عرق (جاحظ)

۴- نظریهٔ معانی مطروحه (جاحظ)

۵- نظریهٔ تأویل و تفسیر

۶- نظریهٔ معنی معنی (جرجانی)

۷- نظریهٔ انکار مجاز (نظریهٔ ابن تیمیه، اسناد عقلی و مجازی)

۸- نظریهٔ سرقات (براساس اندیشهٔ المعنی هی موهبه)

۹- نظریهٔ نظم (اعجاز القرآن)

۱۰- نظریهٔ عمود الذوق (سنت عرب) در آراءِ آمدی (نک. عباس، ۱۹۸۳: ۱۶۶-۱۶۷)

۱۱- نظریهٔ عمود الشعر (آمدی و مرزوقی)

آیا این مقولات، شاخصه‌های یک نظریه را دارند؟ برای پاسخ به این سؤال لازم است هریک از این موضوعات با معیارهای نظریه بازسنجیده شود.

دانشمندان معمولاً نظریه‌هایی را ترجیح می‌دهند که دامنهٔ گسترده‌تری از پدیده‌ها را تبیین کنند. ایده‌آل همه آن است که یک نظریهٔ واحد بتواند تمام مسائل ادبی را توضیح دهد و تبیین کند؛ اما کدام نظریه قادر است آن آرمان بزرگ را برآورده کند؟ هیچ کدام. چراکه پدیده‌های زایا و چندشبکه‌ای مانند ادبیات و فرهنگ، پیچیده‌اند و با یک نظریهٔ واحد قابل توصیف و تبیین نیستند. با این حال، ما تئوری‌های بزرگ را که دامنهٔ موضوعی گسترده‌تری دارند ترجیح می‌دهیم. وقتی نظریه (طرح یا نظامی از اندیشه‌ها و احکام)، وارد طیف گسترده‌ای از مناسبات فکری و اجتماعی می‌شود، از شکل معرفت انتزاعی و نظری فراتر می‌رود و نقش یک مرجع کنشگر را پیدا می‌کند؛ مرجعی که شکل آگاهی را دگرگون می‌کند، پارادایم را تغییر می‌دهد و حتی خود به کانون سلطه بدل می‌شود. بحث را به بازآزمایی عمود الشعر در مقام یک نظریه محدود می‌کنیم.

۳- عمود الشعر

عمود الشعر، اصطلاحی در نقد ادبی عرب است برای دلالت بر اسلوب قدیم در نظم شعر عربی؛ عمود الشعر ساختاری است متشکل از مجموعه اصول و خصائص فنی شعر عربی قدیم (نظام القریض القدیم) که در نظر واضعان این نظریه، ستون و اساس شعر عربی بوده است. آن خصائص عبارت‌اند از شکل، موضوع، مضمون، خیال، وزن و قافیۀ و مانند آن. قاضی ابوالحسن جرجانی (ف ۳۹۲ ق) نظام شعر قدیم (نظام القریض القدیم) را مترادف عمود الشعر طرح کرد. چندی پس از قاضی جرجانی، ابوعلی المرزوقی اصفهانی (ف ۴۲۱ ق) در مقدمۀ کوتاه (حدود ۱۵ صفحه‌ای) خود بر شرح دیوان حماسه/بوتمام نظریۀ «عمود الشعر» را صورت‌بندی کرد و از نظام شعر قدیم عرب، هفت معیار برای شعر استخراج کرد از این قرار:

۱- شرف و صحت معنی

۲- جزالت و استواری الفاظ

۳- دقت در توصیف

۴- قرابت تشبیه (نزدیکی و روشنی رابطه مشبّه و مشبّه‌به)

۵- پیوستگی اجزای نظم و هماهنگی با وزن زیبا

۶- تناسب مستعار و مستعارمنه

۷- هماهنگی میان لفظ و معنی

بنا به گفته مرزوقی، مسئله عمود الشعر در آن روزها - یعنی پایان سده چهارم و آغاز سده پنجم هجری - مشهور بوده است. اصطلاح عمود الشعر و معیارهای آن پیش از مرزوقی اصفهانی به‌طور پراکنده در آثار ابن طباطبای علوی اصفهانی (ف ۳۲۲ ق)، ابن ابی‌العون (ف ۳۲۲ ق)، قدامه بن جعفر البغدادی (ف ۳۳۷ ق)، ابوالقاسم آمدی دیاربکری (ف ۳۷۰ ق)، قاضی ابوالحسن جرجانی (ف ۳۹۲ ق)، ابوهلال عسکری (ف ۳۹۵ ق)، و دیگران مطرح شده است. اما مقدمه پانزده صفحه‌ای مرزوقی در اصفهان توانست یک نظام فکری در نقد عربی و فارسی را صورت‌بندی کند و به شکل نظریه‌ای مؤثر در تاریخ شعر عربی درآورد.

عمودالشعر در مقام یک نظریۀ کلان، مجموعه‌ای از نگره‌های خرد یا خرده-نظریه‌ها^۱ را در درون خود دارد که از این قرارند:

۱- شعر دیوان حجت‌ها و برهان‌های عرب در برابر دشمنان اوست.

۲- شعر عرب میزان القوم (یا القول) است.

۳- معنی شریف اصالت و اعتبار دارد.

۴- معیار تشخیص لفظ نیکو، عبارت است از طبع، ذوق، روایت و کاربرد میان اهل زبان.

ایستادگی بر سر اصول شعر قدیم در آفرینش و نقدالشعر عرب واکنشی بود به ظهور شعر مُحدَث و اسلوب جدید که در اثر ورود اقوام و زبان‌ها و فرهنگ‌های دیگر به درون زبان عربی و فرهنگ اسلامی پدید آمد. هواداران شعر قدیم (قدما) که سخت ملتزم به رعایت اصول شعر قدیم بودند حفظ آن اصول را بر همه شاعران و ادیبان واجب می‌دانستند. بُحتری شاعر عرب، نزد طرفداران ادب قدیم، نماینده التزام به نظام قریض قدیم (از جاهلی تا قرن دوم هجری) بود. اما از قرن سوم نوگرایان (محدثین) بر اصول شعر قدیم شوریدند و از جاده عمود الشعر خارج شدند. نماینده نوگرایان تندرو ابوتمام بود از این رو حمله‌ها معطوف به او می‌شد. مثلاً عیوب شعر ابوتمام (نماینده شاعران محدث) در کتاب آمدی چنین فهرست شده است: ألفاظ رذل، معانی ساقط، استعارات قبیح، تعقید نسج و نظم، تجنیس قبیح، مطابقه ناپسند، سوء نظم، تعقید ألفاظ، ألفاظ وحشی، زحافات و زوائد، اضطراب وزن، خطای در وصف (اغالیط)، حشو، إفراط در استعاره و غیره.

آمدی با تمرکز بر یافتن عیب در شعر ابوتمام می‌کوشد عمود الشعر را بر پایه صفات سلبی در شعر تعریف کند. اما قاضی جرجانی ویژگی‌های شش‌گانه برای عمود الشعر را با صفات ایجابی طرح می‌کند:

۱ - شرف المعنی و صحته. (والایی و درستی معنی)

۲ - جزا اللفظ و استقامته. (استحکام لفظ و استواری آن)

۳ - إصا الوصف. (درستی و انطباق وصف با واقع)

۴ - المقار فی التشبیه. (نزدیکی طرفین تشبیه)

۵ - الغزارة فی البد (فراوانی بدیهه‌گویی)

۶ - كثرة الأمثال السائره و الأبیات الشارده (بسیاری ضرب‌المثل و ابیات جاری بر زبان‌ها) (عباس، ۱۹۸۳: ۳۲۲).

۴- عمود الشعر و نظریه

با این مقدمه به پرسش اصلی خود برمی‌گردیم. آیا عمود الشعر، چونان یک نظریه ادبی می‌تواند بر فهم ما از ادبیات گذشته یا اکنون تأثیری بگذارد؟ نیرومندی و اطمینان‌بخشی

(دادن فهم ژرف‌تر از موضوع + پیش‌بینی وضعیت) یک نظریه در چیست؟ برای پاسخ به این پرسش از معیارهای سنجش نظریه بهره باید گرفت. ارزیابی، نقد یا ابطال یک نظریه براساس معیارهای مختلفی صورت می‌گیرد از جمله:

توانایی توضیح و تبیین موضوع، دامنه موضوع (دامنه باز یا بسته)، شفافیت، سادگی بیان موضوع، انسجام (سازگاری منطقی اجرای آن)، پیش‌بینی وضعیت، جدلی بودن (دیالکتیک، چالش‌انگیزی)، بی‌طرفی، سودمندی، پایداری در زمان، گشودن راه‌های جدید تفکر، حل مسئله، تغییر پارادایم، آزمون‌پذیری، ابطال‌پذیری و غیره^(۵). این معیارها البته همگی بر نظریه‌های علوم انسانی قابل انطباق نیست. چراکه خصائص نظریه در علوم تجربی با علوم انسانی تفاوت‌هایی دارد. برخی اصول علوم پایه مانند تکرارپذیری، تجربه‌پذیری، آزمون‌پذیری و عینیت مادی، به دشواری در سنجش نظریه‌ها و مفاهیم علوم انسانی کارآیی دارد. موضوع برخی دانش‌های انسانی، ویژگی‌هایی دارد که با روش‌ها و مبانی علوم تجربی قابل مطالعه نیست. مثلاً مفاهیمی همچون ارزش‌های انسانی، شخصیت و فردیت، عواطف و احساسات، باورها و اخلاقیت فردی، بسیارمتنوع و متکثرند و برخلاف پدیده‌های طبیعی تابع قواعد و فرمول‌های واحد نیستند.

۵- معیارهای سنجش نظریه

یک نظریه ادبی را بر پایه سودمندی و کارایی آن در فهم و تفسیر و تحلیل ادبیات و مسائل آن باید سنجید. اگر عمود الشعر را -بسان برخی منتقدان عرب- یک نظریه ادبی به شمار آوریم باید بتواند در برابر پرسش‌هایی که از یک نظریه می‌شود تاب بیاورد. ما از میان معیارهای مختلف ارزیابی نظریه‌ها، شش معیار را که با نظریات علوم انسانی سازگارترند برای سنجش مسئله عمود الشعر به کار می‌بریم تا عیار آن در مقام یک نظریه را بسنجیم. این هفت معیار عبارت‌اند از: تبیین‌گری، دیالکتیکی بودن، دامنه موضوع، پایداری در زمان، پیش‌بینی، حل مسئله، بی‌طرفی.

۵-۱- شاخص تبیین‌گری

نظریه باید توصیف دقیق و روشن و شفافی از موضوع خود بدهد. یک نظریه ادبی باید روشن و منسجم و دارای مفاهیم و مقولات کاملاً مشخصی باشد تا کاوش و تبیین پدیده‌های ادبی

را تسهیل کند. آیا عمود الشعر تبیین و توضیح دقیقی از ماهیت موضوع خود (شعر قدیم عرب) دارد؟

پاسخ: موضوع نظریه عمود الشعر به شعر عرب قدیم معطوف می‌شود. به نظر می‌رسد براساس قصدی که مرزوقی و دیگران داشتند نظریه عمود الشعر به خوبی وضعیت شعر عرب تا قرن سوم را تبیین کرده است. قصد آنها این بود که شعر عرب (فصیح) را از هجوم گویش‌ها و لهجات متعدد عربی، از دخل و تصرفات اقوام و ملل و نحلی که وارد جهان اسلام و زبان عربی شدند مصون بدارند. شعری که بتواند برای مردمان سراسر امت اسلام از ماوراءالنهر تا مصر هم قابل فهم باشد، و هم مرجع فهم و شناخت فرهنگ عربی، باید همین معیارهایی را داشته باشد که مرزوقی برشمرده است؛ یعنی فصیح و سلیس و متناسب و هماهنگ و حاوی معانی شریف باشد. طرفداران عمود الشعر، اصول نظام شعر قدیم عرب را در تقابل با شعر مُحدَث (نوگرا) به روشنی توصیف و تبیین کرده‌اند. آنها برای تبیین هر قاعده‌ای از شعر قدیم نمونه‌های دقیق و فراوان آورده‌اند و ابیات فراوانی را براساس آن قواعد تحلیل کرده‌اند.

۵-۲- گفتگوپذیری و جدل

سنجۀ دیگر نظریه، جدلی بودن آن است یعنی تقابل دیالکتیکی و دیالوگ با نظریه رقیب (Stocklova, 2013). یک نظریه یک گفتاورد جدلی با نظریه رقیب خود دارد. نظریه جدید در نظریه مسلط پیش از خود، رخنه معرفتی ایجاد می‌کند و با آن به مواجهه برمی‌خیزد. عمود الشعر حاصل خصومت میان قدما و محدثین در شعر عربی بود و به‌طور خاص حاصل نزاع بر سر نوگرایی‌های ابوتمام (ف ۲۳۱ق) و متنبی (ف ۳۵۴ق). این مسئله در قرن سوم هجرت (عصر عباسی) پدیدار، شد درست زمانی که در نتیجه ورود ملل و اقوام نومسلمان به تمدن عربی، شعر جدید عربی به سوی شهری شدن حرکت کرد و شاعران از فضای بیابانی و بدوی کهن عرب فاصله گرفتند.

گفتاورد عمود الشعر در برابر نوگرایان حدود دو قرن تداوم یافت. نخستین بار این تعبیر بر زبان بحتری (۲۰۵-۲۸۴ق) شاعر عرب جاری شد آنجا که از تفاوت او با ابوتمام پرسیدند و او پاسخ داد: «او در معانی از من ژرف‌تر است و من در عمود شعر استوارترم»^(۶) (الآمدی، ۱۹۹۴: ۱۲/۱).

سپس الآمدی (ف ۳۷۰ق) در کتاب *الموازنة بين شعر أبي تمام والبحتري* این اصطلاح را دو بار با صفت «عمود الشعر المعروف» به کار برد (۱۹۹۴: ۴/۱ و ۱۸) و برای عمود الشعر معیارهایی وضع کرد و شعر نوگرای ابوتمام را به نقد گرفت. بعدتر قاضی الجرجانی (ف ۳۹۲ق) در کتاب *الوساطة بين المتنبي و خصومه* این اصطلاح را برای نقد سبک نوگرای متنبي به کار برد. وقتی به قرن چهارم و پنجم رسید اصطلاح عمود الشعر در کتاب‌های ادب عربی به عنوان یک نظریه معتبر شناخته می‌شد.^(۷)

شکل نهایی نظریه به دست أبوعلی المرزوقی (ف ۴۲۱ق) تنظیم شد. مقدمه‌ای که او بر شرح *دیوان حماسه* ابوتمام نوشت تا امروز به مثابه الگوی آفرینش براساس اصول نظام شعر قدیم عرب همچنان محل بحث و مناقشه است.

می‌بینیم که نظریه عمود الشعر یکباره و بی مقدمه شکل نگرفت. بلکه در یک بستر تاریخی و معرفتی طی دو قرن جدال مستمر میان نوگرایان و هواداران «شعر اوائل» به تدریج رشد کرد. در گذر زمان صاحب نظران مختلف دیدگاه‌ها و نظرات خود را بر آن افزودند تا استواری و استقامت پیدا کرد. این خصلت هر نظریه تأثیرگذار است که در گذر زمان و در بستر جدال شکل گیرد.

۵-۳- دامنه موضوع

یک نظریه براساس دامنه موضوع و چشم انداز نظری اش ارزیابی می‌شود و از این منظر نظریه‌ها به دو دسته خرد و کلان قابل تقسیم‌اند:

الف- نظریه خرد^۱ دامنه بسته‌ای دارد و موضوع واحد و کوچکی را تبیین می‌کند. یک نظریه خرد معمولاً به یک یا چند پدیده موردعلاقه گروه کوچکی از محققان متخصص می‌پردازد.

ب- نظریه کلان^۲ دامنه‌ای باز دارد و در سطحی گسترده و جامع تبیین کاملی از یک موضوع عمده در زندگی بشر ارائه می‌دهد و به آن معنا می‌بخشد، افراد را قادر می‌سازد تا به فهم خود از آن موضوع نظم دهند و برای تفکر درباره آن چارچوب‌های مفهومی در اختیار ما قرار می‌دهد (نک. مقدمه Wiarda, 1010). نظریه ادبی زمانی از جامعیت و مرجعیت برخوردار می‌شود که دامنه نفوذ وسیعی داشته باشد و برای طیف وسیعی از آثار ادبی، ژانرها و مفاهیم ادبی کاربرد

1 . mini theory

2 . grand theory

داشته باشد. نظریه عمود الشعر آیا قادر است تمام شعر عربی را زیر چتر خود بگیرد و یک نظریه جامع و مرج باشد؟ آیا در ادبیات دیگر ملل هم قادر است نقش ایفا کند؟ چنان که می دانیم نظریه عمود الشعر، مدافع و تبیین گر یکی از اسلوب های شعری در یک زبان است: اسلوب شعر قدیم در زبان عربی. دامنه کاربرد و تأثیر آن به شعر محدثین و شعر معاصر عرب نمی رسد. در نسبتش با دیگر ملل نیز نامی از این نظریه در تاریخ ادبی و نقد ادبی جهانی نمی بینیم. اما در زبان فارسی نظریه فصاحت قدمایی، قرابت زیادی با عمود الشعر دارد و ادیبان مخالف با شعر هندیان پارسیگوی و معترضان بر سبک دورخیال هندی عمیقاً به نظریه فصاحت قدمایی پایبند بودند. ریشه های نظریه فصاحت در فارسی را می توان در بلاغت و نقد ادبی عرب جستجو کرد.

در میان رویکردهای نقد ادبی مدرن، مکتب نقد نو^۱ یا نقد نوارسطویی، و نقد فرمالیستی در اوایل قرن بیستم در واقع حامی قراردادهای سنت ادبی، وضوح و فصاحت کلاسیکی و نیز انسجام متن بودند. گویی اغراضی از نوع اغراض عمود الشعر در آنها مستتر بود اما درباره پیوند تاریخی و متنی این نظریه ها با نظریه عمود الشعر عربی چیزی تا کنون مطرح نشده است.

۴-۵- پایداری در زمان

طرح نظریه فصاحت و بلاغت در سایه نظریه عمود الشعر هم برای دانش های عربی مانند نحو، صرف، بلاغت، نقد الشعر و تاریخ ادب عربی چهارچوبی استوار ساخت و هم در سراسر جهان اسلام، آفرینش شعر و فهم ادب عربی را قرن ها سازماندهی و رهبری کرد. این نظریه تا ده قرن پس از مرزوقی یعنی تا امروز هنوز تأثیرات خود را دارد. دامنه تأثیر این نظریه چنان گسترده بود که شاعر عربی هرگز از کمر بند آن خارج نمی شد و به قول احسان عباس (۱۹۸۳: ۴۰۹) خیزش علیه آن جز طرد و ترک تمام شعر عربی نبود.

۵-۵- پیش بینی کنندگی

نظریه عمود الشعر پیش بینی می کرد که زبان عربی (زبان قرآن) و ذوق ادب عرب در اثر اختلاط زبانی و فرهنگی اقوام مختلف مسلمان که در بلاد مختلف به سرودن شعر به زبان عربی و نوشتن درباره ادب عربی مشغول بودند، دچار تغییر و دگردیسی می شود و با تغییر

1 . new criticism

زبان و ذوق، این خطر بزرگ را در پی دارد که شالوده نظام تفکر، معرفت و دانش یعنی زبان دچار تشمت و دگرگشتگی می‌شود. این پیش‌بینی نسبتاً درست بود. البته محافظه‌کاران در هر فرهنگی پیش‌بینی مشابهی برای زبان و ادب خود دارند.

۵-۶- حل مسئله

نظریه باید مسئله را حل کند. مسئله چه بود؟ آشفتگی، گسست و تغییر سنت ادبی و دگردیسی زبان عربی. عمود الشعر توانست برای مدت ده قرن تا روزگار معاصر، حفاظت از نهاد بنیان‌ساز تمدن عربی یعنی شعر را که به آن «دیوان العرب» می‌گفتند بر عهده بگیرد و با بازگشت به اصل روشنی و جزالت راه‌حلی برای کند کردن دگرگونی و شتاب تغییر در زبان و فرهنگ عربی ارائه کند. گرچه درنهایت نتوانست در برابر نوگرایی دوام بیاورد اما برای مدت مدیدی یک راه‌حل بود.

برخی نظریه‌ها مسئله موضوع خود را حل نکردند مثلاً نگره‌های مختلف پیرامون مسئله لفظ و معنی هیچ‌کدام گامی در حل مسئله پیش نرفتند. مثل نظریه «معانی مطروحه فی الطریق» از جاحظ، با آنکه جرجانی در *دلایل الاعجاز* (۱۹۹۲: ۲۵۵) تفسیری از آن ارائه داد اما گرهی از کار دعوا بر سر ترجیح لفظ یا معنی نگشود.

۵-۷- بی‌طرفی: کنش معرفتی محض

از منظر علم‌گرایی مدرن، نظریه اصیل، اساساً هدف و کارکرد معرفتی دارد و بیش از آنکه در پی مقاصد ایدئولوژیک یا منافع گروهی باشد اغراض معرفتی دارد یعنی جز به مطلق شناخت و معرفت بی‌غرض، تعهد و دل‌بستگی ندارد. این معنی در ریشه کلمه تئوری به معنی تماشگری و نگرستن (نظر کردن) نهفته است. واژه تئوری، از ریشه یونانی *theoria* آمده است؛ تئوری ترکیبی است از *thea* یعنی چشم‌انداز و *horan* یعنی دیدن. واژه *theorein* به معنی نگرستن و مشاهده یک چشم‌انداز است، واژه *theoros* به معنی ناظر از همین واژه مشتق است (Online Etymology Dictionary, 2023).^(۸)

نظریه علمی، حاصل مشاهده و تماشای بی‌طرفانه است. مشاهده‌ای که بی‌طرفانه باشد به معرفت پیشرو و مرضی‌الطرفین دست می‌یابد و از چارچوب اغراض محدود و معین فراتر می‌رود. نظریه پیشرو از آن‌رو از اقبال عقلانی و خرد جمعی برخوردار می‌شود که سوژه را

دقیق و بی‌طرفانه توضیح می‌دهد و نسبت آن را با ما بیان می‌کند. توضیح همه‌جانبه یک موضوع مشروط به آزادی در شناسایی و مشاهده است.

۵-۷-۱- عمود الشعر بی‌طرف نیست، یک نظریه تجویزی است: یک سامانه نظری راهبردی است که با هدف نظارت، مراقبت، و مرجعیت‌سازی برای یک گرایش زبانی و ادبی طراحی شده است. در نظر طراحان نظریه عمود الشعر مقاصد تجویزی بر اغراض معرفتی مقدم بوده است. نظریه ایشان به قصد نظارت و مراقبت از نظام شعر عربی و ارائه راهکار آفرینش شعر در زبان عربی پی افکنده شد. عمود الشعر به گفته مرزوقی، دیوان العرب است. دیوان، مرجع تعیین‌کننده نظم‌ها و نظام‌هاست. عمود الشعر حاصل نوعی خصومت میان زیباشناسی قدیم با جدید است که به سود قدیم وارد عمل می‌شود و سلطه تفسیری گسترده‌ای در حد یک ایدئولوژی مسلط پیدا می‌کند. مرزوقی در نوشتار خود آشکارا دستور عمل می‌دهد؛ جمله‌هایش عمدتاً امر و نهی است. می‌گوید: «یجب أن یکون [...]» چون از او خواسته‌اند که قواعدی را بیان کند که «واجب است» شعر براساس آن سروده شود:

«از من پرسیدی درباره شرایط اختیار در شعر، و از آنچه نظم را از نثر متمایز می‌کند، و از آنچه در شعر پسندیده یا مذموم است؛ و پرسیدی از قواعد شعری که واجب است سخن بر آن و در آن باشد تا جوانب آن از سستی محفوظ ماند و ارکانش از گسست در امان» (المرزوقی، ۱۹۸۷: مقدمه/ بند دوم).

نظریه عمود الشعر با جدیت، در برابر ورود معانی و الفاظ بیگانه (وحشی) می‌ایستد. رویکرد تجویزی این نظریه، بر علم لغت و نحو عربی تأثیر گذاشت. می‌دانیم که در زبان عربی، واژه بیگانه (اسم عجمی) نه قابل صرف و اشتقاق است، و نه اعراب می‌پذیرد (در اصطلاح نحوی، غیرمنصرف است)؛ یعنی قواعد و ساختار صرف و نحو زبان عربی بر آن جاری نمی‌شود (ابن جنی، ۱۹۵۴: ۱۲۷ و ابن‌عصفور، ۱۹۸۷: ۳۵). با این حکم واژه بیگانه اجازه ورود به نظام ساختوازی و نحوی زبان عربی را ندارد. غرض از این حکم دستوری، چیزی جز نگاهبانی از زبان عربی و و پالایش آن نیست. نظریه عمود الشعر دقیقاً تأکید می‌کند که زبان عربی (زبان تمدن اسلامی) باید از الفاظ غریبه وحشی و عبارات کوچه‌بازاری پیراسته و پالوده بماند. شاعرانی که می‌خواستند در مجامع نخبگانی تمدن اسلامی اعتباری داشته

باشند خود را ملزم به رعایت تجویزهای نظریه عمود الشعر می‌کردند^(۹). هرکس این اصول کهن را مراعات کند نزد عرب شاعر اصیل است و گرنه اصالتی ندارد. این نظریه تا عصر تجدد در زبان عربی و فارسی، مرجع آفرینش ادبی و سازنده مبانی و معیارهای نقد الشعر بود. گرچه ادبیات را در زمینه‌هایی دچار وقفه و تکرار کرد اما فرجامش همان هدفی بود که واضعان این نظریه قصد کرده بودند؛ یعنی ادب عربی را از فروغلتیدن در «وهن سوقیه» (زبان کوچه و بازار) که از نظر آنها پست و غیرادبی بود مصون داشت. نظریه عمود الشعر چونان یک ایدئولوژی یا شبه‌گفتمان عمل کرده و به مرجع قدرت، نظارت و مراقبت از آفرینش، و تکنیک سلطه بدل شده است. این همان هدفی است که مرزوقی و دیگران به صراحت به آن اشاره کرده‌اند.

۶- خاستگاه ایدئولوژیک اندیشه عمود الشعر

مرزوقی در مقدمه مشهورش شعر عرب را چنین وصف می‌کند:

«شاعران در روزگار جاهلیت و سپس در آغاز دو دولت اموی و عباسی از آن [شعر] عرب با آن به والایی رسیدند؛ چراکه خداوند شعر را برای عرب چونان کتاب برای دیگر امت‌ها نهاد؛ شعر، امانتگاه آداب عرب است و نگاهدارنده انساب ایشان، و نظام افتخاراتشان در روز جنگ و گریز، و دیوان حجاج (جمع حُجَّة) او در برابر دشمنان» (المرزوقی، ۱۹۸۷: مقدمه/بند اول). اصطلاح «دیوان حجاج» در سخن مرزوقی، کلید فهم خاستگاه نظریه عمود الشعر را به ما می‌دهد. شعر دیوان حجاج (استدلال‌های) عرب است در برابر دشمنانشان. اینجا مرزوقی میان عرب و دیگری مرزبندی می‌کند. پیشتر عبارت «الشعرُ دیوانُ العرب» از قول عمر بن خطاب یا ابن عباس به شهرت تمام رسیده بود. همین ایده با تعبیری دیگر از امام علی (ع) منقول است که «الشعرُ میزانُ القوم» (النهضی القیروانی، ۱۹۷۹: ۲۳).

این بزرگان، شعر را چونان نظام و دیوان ساختارساز جامعه عرب طرح کردند. می‌گفتند شعر گنجینه آداب و نگاهدارنده انساب و نظام افتخارات عرب است؛ این نظرگاه شعر عرب را در رقابت با نهاد دیوان اداری ساسانی در ایران بر می‌کشید. نهاد شعر برای عرب همان نقشی را دارد که دیوان دولتی برای حکومت ساسانیان ایران. مرزوقی، عملاً شعر را به‌مثابه دیوان کشورداری و نظام ساختارساز می‌نگرد. یعنی مرجع نظام‌بخش به جامعه و فرهنگ. غرض اصلی او از صورتبندی نظریه عمود الشعر، محافظت ارکان و قواعد شعر عربی است از «سستی و گسست».

نظریه عمود الشعر از دل اندیشه قومگرایانه «الشعرُ دیوانُ العرب» زاده شده است. وقتی اعراب با زبان‌ها و فرهنگ‌های دیگر مواجه شدند، مرزبندی روشنی میان میراث اصیل خود با دیگر فرهنگ‌ها برقرار کردند. گفتند ستون فرهنگ، و هویت عرب، شعر اوست بنابراین باید که این عمود استوار بماند و حفاظت شود. این گونه بود که قرن‌ها زبان و ادب عرب در برابر نفوذ زبان‌ها و ادبیات دیگر ملل توانست دوام بیاورد. همان تجربه نیز در ثبات و ایستایی ادبیات ایران طی چندین قرن تأثیر بسزایی داشت.

۷- ایرانیان، طراحان نظریه عمود الشعر

درست است که نظریه عمود الشعر در زبان عربی به بالندگی رسید و تأثیرات جدی هم بر تاریخ زبان و ادبیات عربی و بعدها در زبان فارسی گذاشت؛ اما شایسته است که بدانیم این نظریه در قرن چهارم در مرکز ایران متولد شد و با حمایت دربارهای ایرانی در اصفهان، ری و نیشابور و شیراز قوت گرفت. حلقه‌ای که در دربار آل بویه با میانمداری صاحب بن عباد وزیر ادیب آل بویه نضج گرفت به شکل‌گیری و ترویج این نظریه شدت بخشید. دانشمندان ایرانی که در تکوین و حمایت نظریه عمود الشعر بیشترین نقش داشتند از این قرارند:

- ۱- ابن طباطبا علوی (ف. ۳۲۲ ق) زاده اصفهان و درگذشته در همان شهر.
- ۲- ابوالقاسم آمدی در شهر آمد (متولد دیاربکر ساکن بغداد و بصره).
- ۳- صاحب ابن عباد طالقانی (ف. ۳۸۵ ق)، وزیر اندیشمند و ادیب در دربار آل بویه در شهر ری.
- ۴- ابوالحسن جرجانی (ف. ۳۹۲ ق)، در نیشابور و در ری در دربار آل بویه.
- ۵- ابوسعید السیرافی (۲۸۴-۳۶۸ ق)، از اهالی بوشهر بود. عالم نحو و مؤلف کتاب *ضرورة الشعر* که یک دستور العمل رعایت نحو در شعر است.
- ۶- ابونصر فارابی (ف. ۳۳۹ ق) در کتاب *الحروف* (۱۹۸۶: ۱۴۵-۱۴۷) درباره خطر دوری عربی از زبان معیار قبایل حجاز و اخلاص در فصاحت عربی گوشزده کرده و الگوی فصاحت را یادآوری کرده است.
- ۷- ابو علی فارسی فسایی (ف. ۳۷۷ ق) در دربار آل بویه بود و از سرآمدان نحو عربی. کتاب *الحجّة فی قراءات السبع* او در باب استدلال نحوی برای ترجیح قراءات هفتگانه قرآن بسیار دقیق است. خواهر زاده و شاگرد او استاد عبدالقاهر جرجانی بود.

- ۸- متکلم بزرگ معتزلی، قاضی عبدالجبار اسدآبادی (ف ۴۱۵ ق) در کتاب *المعنی* (جلد شانزدهم)، ذیل باب اعجاز القرآن نظریه فصاحت را پروراند.
- ۹- مرزوقی (ف ۴۲۱ ق) اصفهانی است او معلم فرزندان پادشاهان آل بویه در اصفهان و شاگرد ابوعلی فارسی فسایی شیرازی بود.
- ۱۰- ابومنصور ثعالبی نیشابوری (ف ۴۲۸ ق)، او از ایرانیان عربی‌دان مُتضَلَع و استخوان‌دار قرن ۴ و ۵ است که در نیشابور زیست و در نقد شعر متنبی رساله *أبو الطیب المتنبی و ماله و ما علیه* را نوشت. نحویان و بلاغیان که غالباً هم ایرانی بودند کتاب‌های بسیار درباره شیوه‌نامه فصاحت و درست‌نویسی تألیف کردند^(۱۰). همچنین کتاب‌هایی در شناسایی خروج عوام از اصول زبان عربی^(۱۱) و کتاب‌هایی در ضرورت شعر و معانی الشعر که همگی الگوهای فصاحت و درستی زبان براساس زبان قرآن و شعر قدیم را بازسازی و ترویج می‌کردند.
- پرسشی که اینجا مطرح می‌شود این است که چرا ایرانیان حامیان و مروجان جدی نظریه عمود الشعر عربی بودند؟ می‌توان انگیزه‌های ایرانیان از ترویج عمود الشعر و فصاحت را چنین فرض کرد:

الف- پالایش زبان تمدن اسلامی از ورود عناصر دخیل محلی و قبیله‌ای عربی: علمای قرن چهارم وقتی دریافتند که زبان‌های دیگر ملل نومسلمان در زبان و ادب عربی تغییرات اساسی ایجاد کرده است، کار استانده‌سازی زبان متن مقدس را آغاز کردند تا نقش و جایگاه آن را به‌عنوان زبان دین و نیز زبان میانجی ملت‌های مسلمان تقویت و تثبیت کنند. انباشت عناصر زبان‌های بیگانه در زبان قرآن سبب می‌شد تا گفتگو و مفاهمه میان ملت‌های جهان اسلام دشوار شود. تنها به برکت یک زبان میانجی اقوام و ملت‌ها بود که حرکت آزاد علم و اطلاعات میان باشندگان سمرقند تا بغداد و دیگر شهرهای اندلس و مصر آسان می‌شد. زبان کوچ و بازار به دلیل دگردیسی‌های تند، زمینه دگرگونی شدید زبان را فراهم می‌کرد در نتیجه به تضعیف رسانه اصلی ارتباط در جامعه اسلامی می‌انجامید.

ابونصر فارابی هم به‌وجهی از مدافعان نظریه فصاحت و سلامت زبان است. او در آغاز قرن چهارم، برای پیشگیری از آمیختگی زبان‌های مجاور با زبان عربی بر ضرورت فصاحت تأکید دارد. معیار فصاحت در نظر وی زبان عربی ساکنان بیابان حجاز است. می‌گوید: «آن عبارتی که از عبارت امت [عربی] خارج شود و خطا و لحن باشد نافصیح است» (۱۹۸۶: ۱۴۵). معیار فصاحت زبان فصیح ساکنان بیابان‌های عربستان است که در میانه بلاد عرب است و بیشتر

از همه بدوی و دوری‌گزین هستند؛ ایشان به آسانی تن به دگرگونی و انقیاد نمی‌دهند. بیشترین نقل‌ها از زبان عرب از قبایل قیس و تمیم و اسد و طی و هذیل است (الفارابی، ۱۹۸۶: ۱۴۶-۱۴۷).

پایدارسازی زبان علم و زبان دیوانی در سرزمین‌های خلافت اسلامی، حفظ جایگاه دانشمندان عربی‌دان ایرانی در جهان عرب، وجود یک زبان ثابت و شناخته‌شده اطمینان‌خاطر بیشتری به کاربران زبان دوم می‌داد تا نگران تغییرات تند زبان نباشند و یکی از آنها ابونصر فارابی بود.

ب) امکان مرجعیت علما و نخبگان غیر عرب در «دیوان العرب». بنا به باور مشهور اعراب، که می‌گفتند «الشعر دیوان العرب» شعر و ادب، دیوان سازمان‌بخش به تمدن عربی بود. با حفظ مرجعیت برای عالمان زبان و ادبیات، علمای هر بلادی و از جمله ایرانیان توانستند نقش مسلمانان غیر عرب را در ساختن مبانی تمدن اسلامی تقویت کنند. نظریه عمود الشعر مانع ورود عناصر وحشی، کوچه‌بازاری و بیگانه به ساحت زبان و فرهنگ معیار می‌شد. افزون بر اینها زبان فخیم و ادبیات فاخر، با روحیه اشرافی و ساخت پادشاه-رعیتی ذهن ایرانی بی‌ارتباط نبود. همواره همپایگی استواری میان ذوق درباری و دیوانی با اسلوب فاخر با ادبیات نخبگان برقرار بوده است. تقویت و گسترش زبان و ادبیات فخیم و فاخر راه را برای ورود غیر نخبگان به دربارها و مراکز فرهنگی قدرت سخت می‌کرد.

۸- نظریه فصاحت و عمود الشعر

تحقیق مفصل رزق خفاجی با عنوان *علم الفصاحة العربیة: مقدمة فی النظریة والتطبیق* (۱۹۷۹) به روشنی نشان می‌دهد که موضوع و روش و اغراض نظریه فصاحت بسیار نزدیک است به نظریه عمود الشعر. رزق خفاجی پس از بررسی سیر تاریخی دیدگاه‌های مختلف درباره فصاحت می‌نویسد: فصاحت علمی است که موضوعش کلام صحیح آشکار و دلپذیر است؛ اساس و ابزارهای آن بلاغت و نقد و نحو و صرف و دانش آواشناسی، در کنار علم معانی است. هدف علم فصاحت هم عبارت است از کشف حقایق مربوط به زبان و گویندگان و شنوندگان، پاکسازی زبان یا پیکره زبان (از چیزهایی که آن را آلوده ساخته و فصاحت را از آن گرفته است)؛ و نهایتاً رشد و تعالی دادن ادا و اجرای زبان (رزق خفاجی، ۱۹۷۹: ۴۱۹-۴۲۲).

اینها خلاصه پژوهش خفاجی است درباره فصاحت، که بسیار نزدیک به مبانی عمود الشعر است. گویی نظریه عمود الشعر، از دل اصول و مقاصد نظریه فصاحت قدما بیرون می آید یا بالعکس. روشنی، والایی، هماهنگی، سه اصل در نظریه عمود الشعر است. خفاجی می گوید که علم فصاحت، مختص عرب است و مانند زبانشناسی، یک دانش جهان شمول نیست (همان: ۴۲۱).

نظریه عمود الشعر در ادب عربی از قرن چهارم تا امروز مقتدرترین نظریه شعری در جهان عرب و ایران بوده است. اینکه می گویم در ایران، از آن روست که نظریه فصاحت فارسی متأثر از نظریه عمود الشعر است.

۹- بازتاب عمود الشعر در زبان فارسی

اغراضی که نظریه عمود الشعر در محافظت از مبانی شعر عربی داشت، در ادبیات فارسی دری نیز با نظریه فصاحت عیناً تحقق پیدا کرد. همه اصول هفتگانه نظریه عمود الشعر مرزوقی در میان ادیبان فارسی با جدیت رعایت می شد. نظم و نثر دری، زبان معیار در گفتار و نوشتار دربارها و اردوهای سلطنتی ایرانی بود. این زبان و نیز ذهن ادبی ایرانی که با نظم فاخر دری تشخیص می یافت، در طول یازده قرن همچنان بالید و چونان یک نظام مهارکننده سیاست ایرانی و قوام بخش مناسبات فکری و فرهنگی عمل کرد. تا به امروز نیز تأثیرات خود را بر جای گذاشته است. متون نظم و نثر ادبی فارسی الگوهای فاخر کاربرد زبان و ادبیات را به شکل یک نهاد نظام دهنده و قوام بخش به ساختارهای سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در آوردند.

دستورالعملها و الزاماتی که رشیدالدین وطواط (۵۷۳ ق) در کتاب *حدائق السحر* مکرر برای فن شاعری بیان می کند همان اصول هفتگانه مرزوقی است؛ یا خاتمه کتاب *المعجم فی معاییر اشعار العجم* شمس قیس رازی (۶۳۰ ق) عیناً یک دستورالعمل برای شاعری است. او تقریباً همه اصول هفتگانه عمود الشعر مرزوقی را برای شاعران واجب می داند و می گوید: «باید کی در افانین سخن و اسالیب شعر [...] از طریق افضل شعرا و اشعر فضلا عدول نمایند» (شمس قیس، ۱۳۸۸: ۴۴۸).

نظریه فصاحت فارسی عهده دار نگهداشت و پایدارسازی یک دستگاہ فرهنگی و زیباشناختی به نام نظام شعر قدیم شد؛ شعری که بویژه در قالب قصیده بستر ترویج و

نوزایی ایده ایران و فر کیانی بود. اوج تأثیر این نظریه در مکتب ادبی بازگشت در انجمن‌های ادبی عصر قاجار و سپس در دربار قاجار آشکار شد آنجا که برای واپس راندن تغییرات تند زبانی و ذوقی شاعران سبک هندی به کار گرفته شد. میرزاتقی‌خان سپهر، رضاقلی‌خان هدایت، آذر بیگدلی و مفتون دنبلی در دربار قاجار نظریه فصاحت متقدمین (عمود الشعر) را بازسازی کردند. چراکه نوآوری در شعر فارسی بویژه در خارج از ایران شدت گرفته بود و از لحاظ فرهنگی و سیاسی در زبان فارسی شرایطی مشابه با دوره عباسی در قرن سوم و چهارم پدید آمده بود؛ شاعران ملل و نحل دیگر مثل هندیان، ترکان عثمانی، ترکمانان و ازبکان و اعراب به فارسی شعر می‌گفتند؛ در نتیجه این جریان، عناصر زبانی و الگوهای زیباشناختی ناشناخته‌ای هم از گویش‌های محلی و هم زبان‌های دیگر ملل وارد زبان فارسی می‌شد. نظریه فصاحت (عمود الشعر) در عصر رضاشاه به یک مرجع مهم برای بازسازی ملیت و سلطنت در ایران قرن بیستم بدل شد و در ترویج افتخارات گذشته فرهنگی و پالایش زبان فارسی توسط فرهنگستان اول و دانشکده‌های ادبیات نقشی بسزا بازی کرد.

نظریه فصاحت متقدمان در عمل، محافظ نظام ادبی و سنت نظم دری در برابر تغییراتی ناشی از نوگرایی بوده است. هر جا در تاریخ شعر فارسی، رویارویی تنیدی میان سنت و نوگرایی (طرز کهن با طرز تازه) روی داده، همواره یک طرف نزاع، هواداران فصاحت یا قواعد عمود الشعر بوده‌اند از جمله در این تقابل‌ها:

- ۱- قرن ششم: تقابل رشید وطواط با تشبیهات خیالی ازرقی هروی (وطواط، ۱۳۶۲: ۴۲).
- ۲- قرن دهم: تقابل شاعران هرات با طرز بابا فغانی شیرازی (عرفات/العاشقین، اوحدی بلیانی).
- ۳- قرن یازدهم: تقابل منیر لاهوری با اسلوب استعاره در سبک هندی (حمله منیر لاهوری به چهار شاعر طالب آملی، عرفی، قدسی، زلالی در کتاب کارنامه منیر).
- ۴- قرن دوازدهم: تقابل انجمن ادبی مشتاق در اصفهان و تذکره‌نویسان قاجاری با طرز تازه صائب و سبک هندی.
- ۵- قرن چهاردهم: تقابل ملک‌الشعراء بهار با تقی رفعت و نوگرایان شعر مشروطه.
- ۶- قرن چهاردهم: رویارویی حمیدی شیرازی با شعر نو و نیمایوشیج.
- ۷- قرن چهاردهم: رویارویی شفیع کدکنی^(۱۲) با شعر سپید و جیغ بنفش و شعر حجم و زبانیت (هوشنگ ایرانی، یدالله رؤیایی و رضا براهنی).

رویکردهای نوگرا در شعر فارسی امروز عمدتاً موضعی رویاروی فصاحت دارند: شعر حجم، شعر موج نو، موج ناب، شعر گفتار، جریان پسانوگرا، شعر زبانیت برهنی. این جریان‌ها، اساس کار خود را بر مواجهه و منازعه با عمود الشعر استوار کرده‌اند و چونان ماشین جنگی برای براندازی عمود الشعر و سنت‌های ادبی قدیم فارسی وارد عمل شده‌اند. با وجود چالش‌های فراوان و جدی که نوگرایان در طول تاریخ و بویژه در دوران معاصر با نظریه فصاحت داشته‌اند اما معیارهای فصاحت هنوز در دانشکده‌های ادبیات و فرهنگستان‌های فارسی و عربی و در میان هواداران زبان معیار و ادبیات ملی جایگاه تعیین‌کننده‌ای دارد. به این دلیل که بنیادهای فرهنگ و هویت بر سنت دیرپای و نظام‌های پایدار در هر فرهنگ است. دیگر اینکه ادیبان و دست‌نویسان، فرهنگ‌نامه‌نگاران امروز فارسی، همچنان الگوهای دستور زبان معیار، ذوق معیار و ادب معیار را از آثار فصیح و زبان فصحای پارسی استخراج می‌کنند. نظام آموزش زبان و ادبیات فارسی نیز الگوها و اصول خود را همچنان از مبانی نظریه فصاحت و عمود الشعر اقتباس می‌کند.

۱۰- نتیجه‌گیری

نظریه عمود الشعر گرچه بسیاری از معیارهای یک نظریه را دارد اما وجود برخی دیگر از معیارها در آن محل تردید است مثل: گشودن راه‌های جدید تفکر، بی‌طرفی، سودمندی، ... در سودمندی همگانی این نظریه تردیدهای جدی است. مسلماً برای همه گرایش‌های خلاق ادبی سودمند نبوده و به خلاقیت و نوگرایی در تمدن فارسی و عربی کمکی نکرده است. چندان راه تازه‌ای برای ادبیات و تفکر ادبی نگشوده است. اما با قدرت محافظت از سنت کرده و برای بقای سنت سودمند بوده است.

بی‌طرفی نظریه عمود الشعر نیز محل سؤال است. البته اغلب نظریه‌های بلاغت اسلامی بی‌طرف نیستند. نظریه نظم با هدف اثبات اعجاز قرآن طراحی و به کار گرفته شد. آبشخور نظریه سرقات نیز این باور است که معنای تازه و اصیل، موهبت و عطای الهی است به شاعر و فردیت شاعر حاصل همان اصالت معنی است. البته باید گفت که نظریه اگر احکام تجویزی داشته باشد از سرشت نظریه بودن آن چیزی کم نمی‌شود. برخی بر این باورند که نظریه‌های فلسفی و علوم انسانی تجویزی‌تر از نظریات علوم تجربی هستند.

عمود الشعر، نه تنها جایابی پارادایمیک ایجاد نکرد بلکه همیشه مهارکننده تغییرات و مانع تغییر پارادایم بوده و نقش بازدارندگی آن در نوگرایی آشکار است. نظریه عمود الشعر مدافع ارکان زیباشناسی کلاسیک عرب و فارسی است. شاید همین نظریه بود که نهاد سنت را بر مدار استوار و قوی تداوم بخشید و مانع تغییرات اساسی در زبان و ذوق عرب‌زبانان و پارسی‌زبانان شد. اگر امروز زبان متن مقدس عربی از پس چهارده قرن هنوز زنده است و یا زبان ابرمتن‌های فارسی (شاهنامه، مثنوی، حافظ، سعدی) هنوز زنده و قابل فهم عموم است دستاورد نظریه عمود الشعر و فصاحت است. بسیاری از زبان‌های مقدس امروز زنده نیستند و دچار دگردیسی‌های زیاد شده‌اند. زبان عبری تورات و زبان آرامی انجیل زنده نیست؛ حتی زبان لاتین که از قرن چهارم میلادی زبان کلیسای روم شد، یا زبان کلیسای سریانی و زبان اسلاوی کلیسای ارتدوکس، هیچ‌کدام چونان عربی و فارسی زنده نماندند. همچنین است زبان اوستا، و زبان اصلی اوپانیشادها سنسکریت مقدس^۱ یا زبان متون مقدس بودایی در چین و ژاپن و تبت.

پی‌نوشت

۱- صناعت بلاغی، مجازهای بلاغی، تمهید بلاغی، ابزار اقناعی، تمهید سبکی، معادل این مصطلحات در زبان انگلیسی است:

rhetorical device, rhetorical tropes, rhetorical figure, persuasive device, stylistic device.

۲- بیشترین این تعداد صناعات را احمد مطلوب در کتاب سه جلدی خودگرد آورده است (نک. مطلوب، ۲۰۰۶).

۳- النَّظْرَةُ: اسم مرّة من نظر: لمحّه.

۴- نگره، از فعل نگرستن فارسی مشتق می‌شود. نگرستن فارسی با نظر عربی هم‌معنی است. دو واژه نظر و نگر با واژه Theo در کلمه تئوری هم‌معنی است. Theo به این معانی است:

Theo: viewing; sigh; spectacle; from theorein: to consider, speculate, look at.

۵- این معیارها کمابیش در رشته‌های مختلف از جمله علوم شناختی، علوم ارتباطات، علوم اجتماعی و فرهنگی مشترکند؛ معیارهای مذکور را از این منابع اقتباس کرده‌ام:

Tryon, W.W. (2014). *Cognitive Neuroscience and Psychology: Network Principles for a Unified Theory*, Fordham Universit. NY, USA, 313-318.

1 . Devabhasha

Littlejohn, S. & Karen A. Foss, W. (2010). *Theories of Human Communication*, Waveland Press, 34-36.

Sokolova, T. (2013). "Theory has no Big Others in Science and Technology studies (STS)" in *What Is Theory?: Answers from the Social and Cultural Sciences*, (Ed.) Hervé Corvellec. Copenhagen Business School Press DK, 88-99.

Wiarda, H. J. [Ed.] (2010). *GRAND THEORIES AND IDEOLOGIES IN THE SOCIAL SCIENCES*. PALGRAVE MACMILLAN, United States.

۶- عبارت بحتری این است: «کان أغوص على المعانى منى، وأنا أقومُ بعمود الشعر منه» (الآمدی، ۱۹۹۴: ۱۲/۱).

۷- نگاه کنيد به الاغانى: يا هذا الرجل، إنك عند الناس فوق ابن قنبر فى عمود الشعر (ابوالفرج الاصفهانی، ۱۹۹۴: ۴۵/۱۹ و همان: ۳۶۰/۱۴).

۸- درباره سیر تطور واژه تئوری و ترجمه آن در زبان‌های اروپایی نک. Li, 2013: 25-47.

۹- ابوهلال عسکری (ف ۳۹۵ ق) در کتاب *دیوان المعانی*، سخنی را نقل کرده که براساس آن شاعر خوب کسی است که پایبندی بیشتری به عمود الشعر داشته باشد: «و قال السرى و أحسن، و لیس فیمن تأخر من الشامیین أصفی ألفاظاً مع الجزالة و السهولة و ألزم لعمود الشعر منه» (العسکری، ۱۹۰۰: ۱۷/۲).

۱۰- به این کتاب‌ها که در قرن چهارم در ایران و توسط ایرانیان نوشته شده است توجه کنید. شرح الفصیح از ابن درستویه (ف ۳۴۷ ق)؛ ضرورة الشعر ابوسعید السیرافی؛ تمام فصیح الکلام از ابن فارس بن زکریا قزوینی الرازی (ف ۳۹۵ ق). اصلاح غلط المحدثین از ابوسلیمان خطابی بستی (ف ۳۸۸ ق).

۱۱- کتاب‌هایی درباره اشتباهات عوام با اصطلاح «لحن» نوشته شد. لحن به معنی خروج از موازین کلام عرب، در برابر فصاحت قرار دارد. نام برخی از این کتاب‌ها: ما يلحن فيه العامه از کسای (ف ۱۸۰ ق)، کتاب لحن العامه از ابوحاتم السجستانی (ف ۲۵۵ ق) لحن العوام از زبیدی (۳۷۹ ق).

۱۲- دکتر شفیع کدکنی در قصیده «شعر پارسی» شعر فصیح فارسی را چونان میزان الشعر معرفی می‌کند. استعاره «پایه تخت سخن» شبیه عمود الشعر است؛ دیگر مفاهیم مانند رای روشن صائب، لحن باده روشن، زلال شعر، لفظ رام‌شده دری، نظام تاروپود شعر، شعر بسان خیمه‌ای سیم‌رسان، نیز از این دست است. ایشان در قصیده «شعر پارسی که به این روزت اوفکنند» به صراحت بر کسانی که از وزن و نظم دری خارج شده‌اند می‌تازد. در کتاب *ادوار شعر فارسی از مشروطه تا سقوط سلطنت*، (۱۳۵۹: ۱۵، ۵۶، ۸۰ تا ۸۲) دیدگاه‌هایش در مخالفت با شعر حجم آمده است. نیز تقابل دو رویکرد میان کتاب *صور خیال* (۱۳۵۰) و بیانیه شعر حجم در آغاز دهه پنجاه.

منابع

- ابن جنى الموصلى، أبو الفتح عثمان. (١٩٥٤). *المنصف فى شرح كتاب التصريف لأبى عثمان المازنى*، بيروت: دار إحياء التراث القديم.
- ابن عصفور. (١٩٨٧). *المتع فى التصريف*، تحقيق فخر الدين قباوة. بيروت: دار لمعرفة.
- أبو الفرج الأصفهاني، على بن حسين. (١٩٩٤). *الأغاني*، ج ١٩ و ١٤. بيروت: دار إحياء التراث العربى.
- الأمدي، أبو القاسم الحسن بن بشر. (١٩٩٤). *الموازنة بين شعر أبى تمام والبحتري*، المجلد الأول و الثانى. تحقيق السيد أحمد صقر. الناشر: دار المعارف - الطبعة الرابعة. الناشر: مكتبة الخانجى - الطبعة الأولى.
- الجرجاني، عبدالقاهر. (١٩٩٢). *دلائل الإعجاز فى علم المعانى*، المحقق: محمود محمد شاکر أبوفهر. القاهرة: مطبعة المدنى.
- رزق الخفاجى، محمد على. (١٩٧٩). *علم الفصاحة العربىة (مقدمة فى النظرية والتطبيق)*، القاهرة: دار المعارف للطباعة والنشر.
- شفيعى كدكنى، محمدرضا. (١٣٥٠). *صور خيال*، تهران: نيل.
- شفيعى كدكنى، محمدرضا. (١٣٥٩). *ادوار شعر فارسى از مشروطه تا سقوط سلطنت*، تهران: سخن.
- شمس قيس رازى، محمد. (١٣٨٨). *المعجم فى معايير اشعار العجم*، به كوشش: سيد محمد تقى مدرس رضوى مصحح و تصحيح مجدد سيروس شميسا. تهران: علم.
- عباس، احسان. (١٩٨٣). *تاريخ النقد الأدبى عند العرب*، بيروت: دار الثقافة. الطبعة الرابعة.
- العسكرى، أبو هلال الحسن. (١٩٠٠). *ديوان المعانى*، بيروت: دار الجيل.
- فارابى، ابونصر. (١٩٨٤). *كتاب الحروف*، حققه و قدم له: محسن مهدى. بيروت: دارالمشرق.
- القاضى الجرجاني، أبو الحسن على بن عبدالعزيز. (١٩٩٤). *الوساطة بين المتنبى و خصومه*، تحقيق و شرح: محمد أبو الفضل إبراهيم و على محمد البجاوى. القاهرة: مطبعة عيسى البابى الحلبي و شركاه.
- المرزوقى، أبو على أحمد بن محمد بن الحسن. (١٩٧٨). *مقدمه شرح ديوان الحماسه لأبى تمام*. فى شرح المقدمة الأدبىة لشرح المرزوقى على ديوان الحماسه لأبى تمام، محمد الطاهر لابن عاشور. تونس: الدار العربىة للكتاب.
- النهشلى القيروانى، عبدالكريم. (١٩٧٩). *المتع فى صنع الشعر*، المحقق: الدكتور محمد زغلول سلام. الإسكندريه- مصر: منشأة المعارف.
- مطلوب، احمد. (٢٠٠٦). *معجم مصطلحات البلاغىة و تطورها*، بيروت: دار العربيه للموسوعات.
- وطواط، رشيد الدين. (١٣٦٢). *حدائق السحر فى دقائق الشعر*، تصحيح عباس اقبال. تهران: كتابخانه سنابى و طهورى.

- Li, Sven-Eric. (2013). "Beholding, explaining, and predicting –The history of the concept of theory". in *WHAT IS THEORY? ANSWERS FROM THE SOCIAL AND CULTURAL SCIENCE*, (Ed.) Hervé Corvellec. Copenhagen Business School Press DK, 25-47.
- Littlejohn, S. & Karen A. Foss, W. (2010). *Theories of Human Communication*, Waveland Press, 34-36.
- Online Etymology Dictionary*, 2023. <https://www.etymonline.com/word/theory>.
- Stocklova, T. (2013). "Theory has no Big Others in Science and Technology studies (STS)". in *WHAT IS THEORY?: ANSWERS FROM THE SOCIAL AND CULTURAL SCIENCE*, (Ed.) Hervé Corvellec. Copenhagen Business School Press DK, 88-99.
- Tryon, W.W. (2014). *COGNITIVE NEUROSCIENCE AND PSYCHOLOGY: NETWORK PRINCIPLES FOR A UNIFIED THEORY*, Fordham University, NY, USA.
- Wiarda, Howard J. [Ed.] (2010). *GRAND THEORIES AND IDEOLOGIES IN THE SOCIAL SCIENCES*, PALGRAVE MACMILLAN. United States.

روش استناد به این مقاله:

فتوحی رودمعجنی، محمود. (۱۴۰۲). «فصاحت و عمود الشعر نظریه‌هایی در برابر دگرگونی زبان و فرهنگ». *نقد و نظریه ادبی*، ۱۱۵(۱): ۱۰۳-۱۲۵. DOI: 10.22124/naqd.2023.25077.2488

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Naqd va Nazaryeh Adabi (Literary Theory and Criticism)*.

This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی